

दनुवारी नाम उपवाक्ययुक्त मिश्र वाक्यको संरचना

दुर्गाप्रसाद दाहाल, (पिएच.डी.)

महेन्द्ररत्न क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, ताहाचल, काठमाडौं
123durgadahal@gmail.com

लेखसार

दनुवारी नाम उपवाक्ययुक्त मिश्र वाक्यको संरचना शीर्षकको यस लेखमा दनुवारी कर्ताकारक बुझाउने नाम उपवाक्य र कर्मकारकको सूचक नाम उपवाक्य पहिचान गरिएको छ। यसका साथै दनुवारी भाषाका पूरक सूचक नाम उपवाक्य र अधिकरणक सूचक नाम उपवाक्य पनि पहिचान गरिएको छ। यस लेखमा दनुवारी भाषाका माथि भनिएका प्रकृतिका नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण गर्ने पनि उद्देश्य रहेको छ। यसमा गुणात्मक ढाँचाको अनुसन्धान अवलम्बन गरिएको छ। यसको सामग्री सङ्कलन प्राथमिक स्रोतमा आधारित छ। यसको नमुना छनोट उद्देश्यमूलक प्रकृतिको रहेको छ। सिन्धुली जिल्लाको दुधौली नगरपालिकाको वडा नं. ४ र ६ का दनुवारी वक्ताबाट नमुना सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलन गरिएका दनुवारी नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्यको संरचनागत विश्लेषण गरिएको छ। दनुवारी भाषाका अधिकांश अधीन उपवाक्यहरूमा मुख्य उपवाक्यको स्थानमा कर्ता, कर्म, पूरक आदि प्रयोग भएको देखिन्छ। दनुवारी भाषाका अकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्यले कर्ताकारक, कर्मकारक र पूरक बुझाएको पाइन्छ। दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएका नाम उपवाक्य कर्ताकारक, कर्मकारक, पूरक र करण कारक बुझाउने प्रकृतिका देखिन्छन्।

मुख्य शब्दावलीहरू : वाक्य, उपवाक्य, नाम उपवाक्य, अधीन उपवाक्य, कर्ताकारक, कर्मकारक, पूरक।

विषयपरिचय

दनुवारहरू नेपालका प्राचीन आदिवासीमध्येका एक प्रमुख जनजाति मानिन्छन् (पराजुली र सिंह, २०६८, पृ. ८)। राजा नान्यदेवका पिता नरहरिदेवको राज्य मझौलिया पुरानो दोननदीको घाँटीमा अवस्थित थियो। हाल सरयू नदी यहाँ बगिरहेछ। जो भारतको उत्तर प्रदेशमा अवस्थित थियो (दनुवार, २०६१, पृ. २८)। नेपाल तथा भारतका दनुवार एकै मूलका हुन्। यिनीहरूको मौलिकता, गोत्र, मूलमा एकता छ (दनुवार, २०६१, पृ. २९)। दनुवारहरूले बोल्ने भाषा दनुवारी हो। नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषाहरूमध्ये दनुवारी भाषा भारोपेली वर्गको भाषा हो। यस भाषाका सम्बन्धमा दाहाल (२०५४), भण्डारी (सन् २००१), बजाडे (

सन् २००२) र अर्याल (२०५८) ले अध्ययन गरेका छन् । यी अध्ययनहरूमा मिश्र वाक्यको नाम उपवाक्यसम्बन्धी अध्ययन भएको जानकारी अध्ययनकर्ताले प्राप्त गरेको छैन ।

मिश्र वाक्यमा कर्मीमा दुई वाक्य हुन्छन् र त्यसमा पनि एक उपवाक्य कुनै पदावलीको स्थानापन्नका रूपमा दोस्रो उपवाक्यको रचना हुन्छ, अथवा कुनै पदावलीका लागि अतिरिक्त विवरण प्रस्तुत गर्दछ । एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र एक वा सोभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यहरू जोडिएर अर्को वाक्य बन्ने प्रक्रिया वाक्यमिश्रण हो, यस प्रक्रियाबाट बनेका वाक्यलाई मिश्र वाक्य भनिन्छ (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. २७४) । मिश्र वाक्यका वाक्यांशहरूमा एउटा स्वतन्त्र वा मुख्य वाक्यांश हुन्छ, भने अर्को वाक्यांशचाहिँ स्वतन्त्र नभएर मुख्य वा स्वतन्त्र वाक्यांशको अधीनमा हुन्छ, अर्थात् मुख्य वाक्यको एक घटकका रूपमा रहेको हुन्छ (दाहाल, २०६१, पृ. १९२) । संज्ञा उपवाक्यको प्रयोग मुख्य उपवाक्यको संज्ञा पद (नामपद नामपदावली) को स्थानापन्नको रूपमा हुन्छ । विशेषण उपवाक्यको प्रयोग मुख्य उपवाक्यको संज्ञा पद (नामपद नामपदावली) को विशेषता सूचित गर्नका लागि वा त्यसको विवरण दिनको लागि हुन्छ र क्रियायोगी उपवाक्यको प्रयोग क्रियाका सम्बन्धमा विशेष जानकारी अथवा मुख्य उपवाक्यका सम्बन्धमा अतिरिक्त सूचना दिनका लागि हुन्छ ।

दनुवारहरूको बोल्ने भाषामा पनि भौगोलिक विविधताका कारण विविध रूपहरू देखा पर्दछ । भित्री मधेस तथा चुरेका दून उपत्यका, मकवानपुर र सिन्धुलीका दनुवारहरूलाई भित्री मधेसका दनुवारका रूपमा लिइन्छ (दिवस र मञ्जुश्री, २०६५, पृ. २२) । सिन्धुली जिल्लाको भित्री मधेसमा पनि चुरेका दून उपत्यका अर्थात् कमलाखोजमा बोलिने र मरिन क्षेत्रमा बोलिने दनुवारी भाषामा पनि भिन्नता पाइन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा सिन्धुली जिल्लाका सम्पूर्ण दनुवारहरूले बोल्ने भाषाको नभई कमलाखोजमा बोलिने दनुवारी भाषाको मिश्र वाक्यमा प्रयोग हुने नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण गरिएको छ ।

उद्देश्य

दनुवारी नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्यको संरचनागत स्वरूप पहिचान गरी तिनका विशेषताहरू निर्धारण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

विधि

यो अध्ययन विश्लेषणात्मक तथा वर्णात्मक ढाँचामा गरिएको छ । यस अध्ययनको नमुना छनोट उद्देश्यमूलक रहेको छ । यसका लागि कमलाखोजमा गई दुधौली नगरपालिकाको ४ र ६ नं. वडाका दनुवारी वक्ताबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । प्राप्त सामग्रीबाट नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्यलाई पहिचान गरी तिनको संरचनागत विश्लेषण गरेर विशेषताहरू विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यो अध्ययन दुधौली नगरपालिका वडा नं. ४ र ६ मा बोलिने दनुवारी भाषाको मात्र अध्ययन हो । दनुवारी भाषाको नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्यको संरचनागत विश्लेषणका लागि पुस्तकालीय अध्ययनलाई आधारमा मानिएको छ ।

अध्ययनको अवधारणा

जुन वाक्यमा एउटा मुख्य वाक्य र अरु एक अथवा एकभन्दा बढ्ता अधीन वाक्यहरू आपसमा सम्बन्ध जोडेर रहेका हुन्छन्, त्यसलाई मिश्र वाक्य भन्दछन् (पाण्डे, २०४८, पृ. १२३)। एउटा प्रधान उपवाक्य र एक वा एकभन्दा बढी आश्रित उपवाक्यको सम्बन्धनबाट निर्मित सिङ्गो संरचनालाई मिश्र वाक्य भनिन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. १७५)। मिश्र वाक्यको बिचको संयोजक हटाएपछि पनि एउटा उपवाक्य अपूर्ण नै रहन्छ, जस्तै :

दनुवारी वाक्य	नेपाली वाक्य
छौरीले पुछ्को कि हम्न बेटा कत्ह छो ?	केटीले सोधी कि मेरो छोरो कहाँ छ ?

यहाँ कि संयोजकले छौरीले पुछ्को र हम्न बेटा कत्ह छो ? दुवै वाक्यहरूलाई जोडेको छ। यसलाई हटाइदिँदा पनि दुई उपवाक्य यस प्रकार अलग अलग देखाउन सकिन्छ :

दनुवारी वाक्य	नेपाली वाक्य
छौरीले पुछ्को ।	केटीले सोधी ।
हम्न बेटा कत्ह छो ?	मेरो छोरो कहाँ छ ?

‘छौरीले पुछ्को’ पूर्ण वाक्य होइन। ‘पुछ्को’ यहाँ सकर्मक क्रिया हो। यसमा कर्मकारकका सूचक नामपद आवश्यक छ। वाक्य भने तब पूर्ण हुन्छ जब यसमा कर्मकारकका सूचक नामपद राखिन्छ :

दनुवारी वाक्य	नेपाली वाक्य
छौरीले एकटा प्रश्न पुछ्को ।	केटीले एक प्रश्न सोधी ।
छौरीले एकटा बात पुछ्को ।	केटीले एउटा कुरा सोधी ।

यी दुवै उपवाक्य यस विलुप्त कर्मकारकको स्थानापन्न हुन् ।

मुख्य र अधीन उपवाक्य

मिश्र वाक्यका उपवाक्यहरूमा एउटा मुख्य उपवाक्य र अर्को आश्रित उपवाक्य हुन्छ। स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त हुने र आफ्नै खुट्टामा उभिने वा उभिनसक्ने उपवाक्यलाई प्रधान उपवाक्य भनिन्छ (शर्मा, २०६६, पृ. १७६)। ‘ कि हम्न बेटा कत्ह छो’ उपवाक्य ‘छौरीले पुछ्को’ उपवाक्यमा आश्रित हुन्छ। वस्तुतः यसको प्रयोग त्यो मुख्य उपवाक्यको पूर्तिका लागि भएको छ। व्याकरणिक दृष्टिले जुन उपवाक्यको पदका लागि उपवाक्यको सिर्जना हुन्छ, वा जसको कुनै पदको लागि अतिरिक्त जानकारी दिइन्छ त्यो मुख्य उपवाक्य हुन्छ।

सहयोगीका रूपमा यसले (अधीन उपवाक्यले) प्रधान उपवाक्यको उद्देश्य, कर्म, पूरक आदिको वा विशेषण आदिको काम गर्छ (शर्मा, २०६६, पृ. १७६)। मिश्र वाक्यको अधीन उपवाक्य अर्थको दृष्टिले अपूर्ण हुन सक्छ तर व्याकरणिक दृष्टिले पूर्ण रहन्छ, जस्तै :

दनुवारी वाक्य	नेपाली वाक्य
जुन बच्चा स्कुलम भेटल रहलो, ऊ हम्म भाइ सियो ।	जुन बालकलाई स्कुलमा भेटेका थियो, त्यो मेरो भाइ हो ।

‘ऊ हम्म भाइ सियो’ मुख्य उपवाक्य हो । यसमा ‘ऊ’ कर्ताकारक हो र ‘हम्म भाइ’ पूरक हो । ‘जुन बच्चा स्कुलम भेटल रहलो’ उपवाक्य अर्थका दृष्टिले अपूर्ण लाग्दछ, तर व्याकरणका दृष्टिले पूर्ण देखिन्छ । यसमा मुख्य क्रिया ‘भेटल’ हो । ‘जुन बच्चा’ यसमा कर्ताकारक हो । यसमा कर्मकारक छैन । ‘स्कुलम’ अधिकरण कारक पद हो । यहाँ उपवाक्य कर्ताकारक ‘त्यो’ का स्थानापन्न छ । यहाँ ‘स्कुलमा भेटेका बालक’ कर्ताकारक पदावली हो । ‘मेरो भाइ’ कर्तापूरक हो ।

अधीन उपवाक्यका भेद

आश्रित उपवाक्य अर्को उपवाक्यमाथि आश्रित समापक वा असमापक उपवाक्य हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २२९) । अधीन उपवाक्य मुख्य उपवाक्यको जुन घटक (पद वा पदावली) को स्थापन्नका रूपमा अथवा त्यसको सम्बन्धमा विवरण दिनका लागि प्रयोग हुन्छ, त्यसै अनुसार त्यसलाई नामकरण गरिन्छ । परम्परानुसार यसका नाम निम्नानुसार छन् : १. संज्ञा उपवाक्य २. विशेषण उपवाक्य र ३. क्रियाविशेषण उपवाक्य ।

नाम उपवाक्य

मिश्र वाक्यमा प्रधान उपवाक्यहरूको नामसरह काम गर्ने आश्रित उपवाक्यलाई नाम उपवाक्य भन्दछन् (शर्मा, २०६६, पृ. १७९) । नाम पदावलीको घटकका रूपमा आउने र वाक्यमा नामले गर्ने कार्य गर्ने उपवाक्य नाम उपवाक्य हो (यादव र रेग्मी, २०५९, पृ. २२९) । नाम उपवाक्य त्यसलाई भनिन्छ जुन नाम वा तत्स्थानिक पद/पदावलीका रूपमा मुख्य उपवाक्यको कर्ता, कर्म वा पूरक बनी आउन सक्छ (अधिकारी, २०७१, पृ. २३७) । जब कुनै अधीन उपवाक्य मुख्य उपवाक्यको कुनै नामपद (संज्ञा, सर्वनाम वा विशेषण पद) को स्थानापन्न हुन्छ, त्यसलाई नाम उपवाक्य भनिन्छ । नामपद वाक्यमा कर्ता, (मुख्य अथवा गौण) कर्म, अन्य कारक, पूरक आदिका कार्य सम्पादित गर्दछन् । यसैले अधीन उपवाक्यहरूको प्रयोग यी घटकहरूको सूचक नामपदको स्थानापन्नको लागि हुन्छ । पूरक नामपद पनि हुन्छ र विशेषण पद पनि । पूरकका प्रतिनिधित्व गर्ने उपवाक्य संज्ञा उपवाक्य नै मानिन्छ ।

व्याख्या विश्लेषण

यहाँ नाम उपवाक्य भएको दनुवारी मिश्र वाक्यलाई कर्ताकारकको सूचक नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्य, कर्मकारक सूचक नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्य, पूरक सूचक नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्य र करण सूचक नाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्य गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

१. कर्ताकारक सूचकनाम उपवाक्य भएको मिश्र वाक्य

(क) दनुवारी भाषाका अकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य कर्ताकारक सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पनि पाइन्छ। यस्तो वाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	यी निश्चित रहलो कि रामवरण राष्ट्रपति हेतो ।	यो निश्चित थियो कि रामवरण राष्ट्रपति हुनेछन् ।
मुख्य उपवाक्य	यी निश्चित रहलो ।	यो निश्चित थियो ।
अधीन उपवाक्य	रामवरण राष्ट्रपति हेतो ।	रामवरण राष्ट्रपति हुनेछन् ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *यी निश्चित रहलो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने *रामवरण राष्ट्रपति हेतो* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ। यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ। *रामवरण राष्ट्रपति हेतो* कर्ताकारक सूचक नाम उपवाक्य हो।

(अ) अधीन नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *रामवरण राष्ट्रपति हेतो* अधीन नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ।

उद्देश्य		विधेय
रामवरण	राष्ट्रपति	हेतो
नामपद	नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक 'छो' क्रिया रूप भविष्यकालीन कृदन्त (हेतो) प्रयोग भएको छ। यस वाक्यको उद्देश्य परसर्गरहित छ। यो पुलिङ्ग र एकवचनका रूपमा आएको छ। यो कर्ताकारक हो। यसमा आएको राष्ट्रपति कर्म कारक होइन। यो कर्तापूरक हो। कर्तापूरकका रूपमा आएको यो नामपद परसर्गरहित रहेको छ। यो क्रियापदभन्दा ठिक अघि र कर्ताभन्दा पछि आएको छ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *यी निश्चित रहलो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

उद्देश्य		विधेय
यी	निश्चित	रहलो ।
नामपद	नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया 'रहलो' अकर्मक रहेको छ। यसमा स्वतन्त्र रूपबाट प्रयुक्त सहायक क्रिया 'रहलो' आएको छ। यस वाक्यको उद्देश्यमा परसर्गरहित एकवचन सर्वनाम कर्ताकारकका रूपमा आएको छ। यसको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ।

यसमा निश्चित (नामपद) क्रियापदभन्दा ठिक पहिले कर्ताभन्दा पछि आएको छ। यो कर्मकारकका रूपमा नभई कर्तापूरकका रूपमा आएको देखिन्छ। 'यी निश्चित रहलो' उपवाक्य व्याकरणिक दृष्टिले पूर्ण भएपनि अर्थका दृष्टिले अपूर्ण छ। 'यी' अस्पष्ट छ। कर्ताकारकको सूचक नामपद 'यी' को लागि उक्त अधीन उपवाक्यको स्थानापन्नको रूपमा

सिर्जना भएको छ । नामपद (कर्ताकारक) को प्रतिनिधित्व गर्नाका कारण अधीन उपवाक्य नाम उपवाक्य भयो ।

(ख) दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य कर्ताकारकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	हम्र थाहा नाइछो कि ओइले किताब कतह राखल्को ।	मलाई थाहा छैन कि उसले किताब कहाँ राख्यो ।
मुख्य उपवाक्य	हम्र थाहा नाइछो....।	मलाई थाहा छैन
अधीन उपवाक्य	ओइले किताब कतह राखल्को ।	उसले किताब कहाँ राख्यो ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *हम्र थाहा नाइछो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ, भने *ओइले किताब कतह राखल्को* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ । यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ । *ओइले किताब कतह राखल्को* कर्ताकारक सूचक नाम उपवाक्य हो ।

(अ) अधीन नामउपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *ओइले किताब कतह राखल्को* अधीन नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

ओइले	किताब	कतह	राखल्को
नामपद	नामपद	क्रियायोगी	क्रियायोगी

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक 'राख' क्रियारूपको भूत कृदन्त 'राखल्को' आएको छ । यसमा कर्ताकारक ले परसर्गयुक्त रहेको छ । यसमा आएको कर्मकारक अप्राणीवाचक परसर्गरहित एकवचन नामपद रहेको छ । कर्मकारकको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ । यसमा कतह क्रियाविशेषणका रूपमा आएको छ । यो स्थानसूचकका रूपमा प्रयोग भएको छ । अतः अधीन उपवाक्य कर्ताकारकको सूचक नामपदको स्थानापन्न हुन्छ ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *हम्र थाहा नाइछो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

हम्र	○	थाहा	नाइ	छो
अधिकरण कारक	कर्ताकारक (लुप्त)	नामपद (पूरक)	निपात	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक, स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त सहायक क्रिया 'छो' प्रयोग भएको छ । सामान्यतया: यहाँ वाक्यको उद्देश्यका रूपमा परसर्गरहित नामपद कर्ताकारकको रूपमा आउनुपर्ने देखिन्छ । यस्तो कर्ताकारकको क्रियासँग सङ्गति हुन्छ । यसमा कर्ताकारक लोप भएको देखिन्छ । यहाँ कर्मकारकको प्रयोग भएको छैन । यसमा अन्य कारकका रूपमा हम्र अधिकरण कारक प्रयोग भएको देखिन्छ । यसमा थाहा पूरकका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यसमा नाइ निपातको प्रयोग भएको छ ।

२. कर्मकारकको सूचक नाम उपवाक्य

(क) दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य कर्मकारकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी वाक्य	नेपाली वाक्य
मिश्र वाक्य	मास्टरले कहल्को कि कालु भरी पतौं ।	शिक्षकले भने कि भोलि वर्षा हुन्छ ।
मुख्य उपवाक्य	मास्टरले कहल्को ।	शिक्षकले भने ।
अधीन उपवाक्य	कालु भरी पतौं ।	भोलि वर्षा हुन्छ ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *मास्टरले कहल्को* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने *कालु भरी पतौं* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ। यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ। *कालु भरी पतौं* कर्मकारक सूचक नाम उपवाक्य हो।

(अ) नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *कालु भरी पतौं* नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ।

	उद्देश्य	विधेय
कालु	भरी	पतौं ।
क्रियायोगी	नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक, क्रिया रूप 'पर' को भविष्यकालिक कृदन्त पतौं प्रयोग भएको छ। यसमा परसर्गरहित एकवचन नामपद भरी' कर्ताकारकका रूपमा प्रयोग भएको छ। यसको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ। त्यसैले नामपद (कर्मकारक) को स्थानापन्न हुनाको कारण अधीन उपवाक्य संज्ञा उपवाक्य हुन्छ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *मास्टरले कहल्को* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

उद्देश्य		विधेय
मास्टरले	○	कहल्को
नामपद	नामपद(कर्मकारक)	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक (कह) क्रियारूप भूत कृदन्त 'कहल्को' प्रयोग भएको छ। यसमा ले प्रत्यययुक्त नामपद कर्ताकारकको प्रयोग भएको छ। यसमा कर्मकारक आवश्यक भए पनि कर्मकारकको अभाव छ। कर्मकारक (नामपद) लोप भएको छ।

(ख) दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य कर्मकारकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	मोहनले कहल्को कि ऊ सहरस बाहर छो ।	मोहनले भन्यो कि ऊ सहरभन्दा बाहिर छ ।
मुख्य उपवाक्य	मोहनले कहल्को	मोहनले भन्यो ।
अधीन उपवाक्य	ऊ सहरस बाहर छो ।	ऊ सहरभन्दा बाहिर छ ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा मोहनले कहल्को मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने ऊ सहरस बाहर छो अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ । यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ । ऊ सहरस बाहर छो कर्मकारक सूचक नाम उपवाक्य हो ।

(अ) अधीन नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको ऊ सहरस बाहर छो अधीन नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

उद्देश्य	विधेय
ऊ	छो
नामपद (कर्ताकारक)	क्रियायोगी क्रिया

यसमा प्राणीवाचक परसर्गरहित पुलिङ्ग एकवचन तृतीय पुरुषको सर्वनाम ऊ' कर्ताकारकका रूपमा आएको छ । यसको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ । त्यसैले यहाँ कर्मकारकको स्थानापन्नको रूपमा अधीन उपवाक्यको सिर्जना भएको छ ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको मोहनले कहल्को मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

उद्देश्य	विधेय
मोहनले	कहल्को
नामपद (कर्ताकारक)	नामपद (कर्मकारक : लुप्त) क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक रूप (कह) क् भूत कृदन्त (कहल्को) प्रयोग भएको छ । यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक हुनाले कर्ताकारकका रूपमा परसर्गयुक्त 'मोहनले' प्रयोग भएको छ । यसमा कर्मकारक आवश्यक पर्ने भए पनि लुप्त भएको देखिन्छ ।

(ग) दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य कर्मकारकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	हम रामक बारेम नाइजान्सियो कि ऊ कत्ह छो ।	म रामका बारेमा जान्दिनँ कि ऊ कहाँ छ ।
मुख्य उपवाक्य	हम रामक बारेम नाइजान्सियो ।	म रामका बारेमा जान्दिनँ र
अधीन उपवाक्य	ऊकत्ह छो ।	ऊ कहाँ छ ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *हम रामक बारेम नाइजान्सियो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने *ऊ कतह छो* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ। यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ। *ऊ कतह छो* कर्मकारक सूचक नाम उपवाक्य हो।

(अ) अधीन नामउपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *ऊ कतह छो* अधीन नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ।

कि	ऊ	कतह	छो
संयोजक	नामपद कर्ताकारक	क्रियायोगी	क्रियापद

माथिको अधीन उपवाक्यमा *ऊ* परसर्गरहित, तृतीय पुरुष, एकवचन, सर्वनाम कर्ताकारकको प्रयोग भएको छ। यहाँ क्रियापदका रूपमा स्वतन्त्र सहायक क्रिया 'छो' प्रयोग भएको छ। यसमा कर्ता र क्रियाको सङ्गति पाइन्छ। यसमा कतह क्रियायोगी प्रयोग भएको छ। अधीन उपवाक्य व्याकरणिक दृष्टिले पूर्ण छ। तापनि अधीन उपवाक्य मुख्य उपवाक्यको कर्मकारक नामपदको स्थानापन्न हुन्छ। अतः संज्ञा उपवाक्य भयो।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *हम रामक बारेम नाइजान्सियो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ।

हम	रामक बारेम	०	नाइ	जान्सियो
नामपद	नामपद		निपात	क्रियापदावली

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक (जान) क्रिया रूप वर्तमान कृदन्त (जान्सियो) प्रयोग भएको छ। यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक र क्रिया रूप वर्तमान कृदन्त हुनाले यसमा परसर्गरहित प्रथमपुरुष, पुलिङ्गी, एकवचन नामपद कर्ताकारकका रूपमा प्रयोग भएको हुन्छ। यसको सङ्गति क्रियापदसँग हुन्छ। यसमा कर्मकारक आवश्यक हुन्छ तापनि यसमा कर्मकारक लुप्त भएको देखिन्छ। यसमा अन्त्यकारकका रूपमा 'रामक बारेम' अधिकरण कारकको प्रयोग भएको छ। यसमा नाइ निपात प्रयोग भएको देखिन्छ।

३ पूरकको सूचक नाम उपवाक्य

(क) दनुवारी भाषाका अकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य पूरकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	हम्र खबर भेलो कि ऊ विरामी छो।	मलाई सूचना भयो कि ऊ विरामी छ।
मुख्य उपवाक्य	हम्र खबर भेलो।	मलाई सूचना भयो।
अधीन उपवाक्य	ऊ विरामी छो।	ऊ विरामी छ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *हम्र खबर भेलो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने ऊ *विरामी छो* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ । यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ । ऊ *विरामी छो* पूरक सूचक नाम उपवाक्य हो ।

(अ) नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको ऊ *विरामी छो* नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

उद्देश्य	विधेय	
ऊ	विरामी	छो
नामपद	नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रियाका रूपमा अकर्मक बुझाउन 'छो' सहायक क्रिया आएको छ । यसमा परसर्गरहित पुलिङ्ग, एकवचन नामपद कर्ताकारकका रूपमा प्रयोग भएको छ । कर्ताकारकको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ । यसमा विरामी ऊ कर्ताकारक क्रियाभन्दा पहिले कर्तापछि आएको छ । यो कर्तापूरक रूपमा प्रयोग भएको छ ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *हम्र खबर भेलो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

	उद्देश्य	विधेय
हम्र	खबर	भेलो ।
नामपद	नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक (भेल), क्रियारूप भूत कृदन्त (भेलो) प्रयोग भएको छ । यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक र क्रियारूप भूतकृदन्त हुनाले यसमा परसर्गरहित एकवचन नामपद कर्ताकारकका रूपमा प्रयोग भएको हुन्छ । यसको क्रियापदभन्दा सङ्गति हुन्छ । यसमा कर्मकारक हुँदैन । यसमा अन्य कारकका रूपमा अधिकरण कारक *हम्र* प्रयोग भएको छ । यसमा पूरक सम्भव देखिन्छ । यहाँ कर्ताकारक 'सूचना'का सम्बन्धमा जानकारी अपेक्षित हुनाले अर्थका दृष्टिबाट अपूर्ण हुन्छ । व्याकरणिक दृष्टिले अकर्मक क्रिया हुनाले कर्ताको सम्बन्धमा पूरक पनि जानकारी दिनमा सहायक हुन्छ ।

(ख) दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य पूरकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	आशा छो कि तुई फेरु दर्शन देव ।	आशा छ कि तिमिले फेरि दर्शन दिनेछौ ।
मुख्य उपवाक्य	आशा छो ।	आशा छ ।
अधीन उपवाक्य	तुई फेरु दर्शन देव ।	तिमिले फेरि दर्शन दिनेछौ ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *आशा छो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ, भने *तुई फेरु दर्शन देव* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ। यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ। *तुई फेरु दर्शन देव* पूरक सूचक नाम उपवाक्य हो।

(अ) नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *तुई फेरु दर्शन देव* नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ :

उद्देश्य	विधेय		
तुई	फेरु	दर्शन	देव
कर्ताकारक	क्रियायोगी	कर्मकारक	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक (दे) क्रिया रूपको भविष्य कृदन्त (देव) प्रयोग भएको छ। मुख्य क्रिया सकर्मक, क्रिया रूप भविष्यकालिक कृदन्त हुनाले यसमा परसर्गरहित नामपद कर्ताकारकका रूपमा आएको छ। यसको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ। यसमा कर्मकारक आवश्यक देखिन्छ। दर्शन कर्म कारकका रूपमा आएको छ। यसमा क्रियाविशेषण आएको छ। कि *तुई फेरु दर्शन देव* उपवाक्यले कर्ताकारक (आशा) को सम्बन्धमा विवरण वा सूचना दिने खालको नामपद पूरकको काम गरेको छ।

अधीन उपवाक्यलाई यहाँ नामपद (विशेषण) का रूप दिनाले त्यसले पूरकको काम गरेको देखिन्छ। त्यसैले यो पूरकका सूचकका रूपमा आएको नाम उपवाक्य हो। विशेष : मुख्य उपवाक्यको नामपद 'आशा' को सम्बन्धमा विशेष सूचना दिने प्रयास अधीन उपवाक्यद्वारा गरिएको छ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *आशा छो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ।

उद्देश्य	विधेय
आशा	छो
कर्ताकारक नामपद	क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया अकर्मक, स्वतन्त्र रूपबाट प्रयुक्त सहायक क्रिया 'छो' प्रयोग भएको छ। मुख्य क्रिया अकर्मक, क्रिया रूप स्वतन्त्र रूपसँग प्रयुक्त हुनाले यसमा परसर्गरहित नामपद कर्ताकारकका रूपमा प्रयोग हुन्छ। यसको क्रियापदबाट सङ्गति हुन्छ। यसमा कर्मकारक हुँदैन। यसमा अन्य कारक सम्भव हुन सक्छ। यसमा क्रियाविशेषण सम्भव छ। यसमा पूरक सम्भव छ। सामान्यतया: अकर्मक क्रिया र कर्ताबाट वाक्य पूर्ण हुन सक्छ। यसमा बढीभन्दा बढी पूरक क्रिया विशेषण अथवा कुनै गौण कारक चाहिन्छ।

४ करण कारकको सूचक नाम उपवाक्य

दनुवारी भाषाका सकर्मक क्रिया भएको नाम उपवाक्य करण कारकको सूचकको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ। यसको संरचनागत विश्लेषण तल दिइएको छ :

	दनुवारी भाषा	नेपाली भाषा
मिश्र वाक्य	हम यही बातस खुसी सियो कि ओइले चुनाव जितल्को ।	म यो कुराबाट खुसी छु कि उसले चुनाव जित्यो ।
मुख्य उपवाक्य	हम यही बातस खुसी सियो ।	म यो कुराबाट खुसी छु ।
अधीन उपवाक्य	ओइले चुनाव जितल्को ।	उसले चुनाव जित्यो ।
संयोजक	कि	कि

माथिको वाक्यमा *हम यही बातस खुसी सियो* मुख्य उपवाक्यका रूपमा आएको छ भने *ओइले चुनाव जितल्को* अधीन उपवाक्यको रूपमा आएको छ । यहाँ कि संयोजकले जोडेर मिश्र वाक्य बनाइएको छ । *ओइले चुनाव जितल्को* करण कारक सूचक नाम उपवाक्य हो ।

(अ) अधीन नाम उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *ओइले चुनाव जितल्को* अधीन नाम उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

उद्देश्य	विधेय
ओइले नाम (कर्ताकारक)	चुनाव नामपद (कर्मकारक) जितल्को क्रियापद

यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक क्रिया रूप धातु जितको भूत कृदन्त 'जितल्को' प्रयोग भएको छ । यसमा मुख्य क्रिया सकर्मक हुनाले यसमा परसर्गयुक्त तृतीय पुरुष एकवचन नामपद कर्ताकारकका रूपमा आएको छ । यसको क्रियापदसँग सङ्गति हुन्छ । यसमा अप्राणीवाचक परसर्गरहित चुनाव कर्मकारकका रूपमा आएको छ ।

(आ) मुख्य उपवाक्यको विश्लेषण : माथि आएको *हम यही बातस खुसी सियो* मुख्य उपवाक्यको संरचनागत विश्लेषण निम्नानुसार रहेको छ ।

उद्देश्य	विधेय
हम नामपद(कर्ताकारक)	यही बातस नामपदावली (करणकारक) खुसी नामपद (पूरक) सियो क्रियापद

यसमा अकर्मक, स्वतन्त्र रूपमा प्रयुक्त सहायक क्रिया 'सियो' प्रयोग भएको छ । यसको क्रिया अकर्मक छ । यसमा प्रथम पुरुषको एकवचन 'हम' कर्ताकारकको रूपमा प्रयोग भएको छ । यसमा खुसी पद पूरकका रूपमा आएको छ । यसमा 'यही बातस' करण कारकका रूपमा आएको देखिन्छ । यसरी यहाँ कर्ता, पूरक र क्रिया भएर पनि अर्थ पूरा भएको छैन । यो वाक्य व्याकरणिक दृष्टिले पूर्ण छ परन्तु करण कारक 'यही बातस' अस्पष्ट छ । 'कोन बातस' को उत्तरकी आकांक्षा हुन्छ । अधीन उपवाक्य यही करणकारकको सूचक नामपदको स्थानापन्न वा विशेषण विवरण हो ।

निष्कर्ष

दनुवारी नाम उपवाक्य भएका मिश्र वाक्यमा वर्तमान कृदन्त, भूत कृदन्त, विध्यर्थ कृदन्त, भविष्यकालीन कृदन्त वा धातु हुन्छ वा स्वतन्त्र रूपबाट प्रयुक्त सहायक क्रियाका रूपमा अकर्मक क्रिया आएमा कर्ताकारक अनिवार्य परसर्गरहित हुने गरेको देखियो । यसको क्रियापदसँग सङ्गति कायम रहेको पाइयो । यसमा कर्मकारक पाइएन । यसमा अन्य कारकहरूको प्रयोग वैकल्पिक हुनसक्ने देखियो । तिनीहरू का/रा परसर्गयुक्त नामपद सम्प्रदान/अधिकरण कारकका रूपमा आउन सक्ने देखियो । स परसर्गयुक्त नामपदकरण/अपादान कारक रूपमा प्रयोग हुन सक्ने देखियो । म परसर्गयुक्त नामपद अधिकरण कारकका रूपमा वाक्यमा देखियो । क परसर्गयुक्त नामपद सम्बन्ध पदका रूपमा आउन सक्ने देखियो । यसमा क्रियायोगी तथा निपातहरूको वैकल्पिक प्रयोग हुन सक्ने देखियो । यसमा परसर्गरहित पद कर्ताभन्दा ठिक पछि क्रियापदभन्दा पहिले आउन सक्ने देखियो । यस्तो पद आकारान्त हुने देखियो । यसको कर्ता र क्रियापद दुवैसँग सङ्गति भएको पाइयो । यो पद कर्तापूरकका रूपमा प्रयोग भएको देखियो ।

क्रियापदको मुख्य क्रिया सकर्मक भएर क्रिया रूप वर्तमान कृदन्त, विध्यर्थ कृदन्त, भविष्यकालीन कृदन्त, निर्देशसूचक क्रियार्थक कृदन्त वा धातु भए अथवा संयोज्य क्रिया अकर्मक भयो भने कर्ताकारक अनिवार्य परसर्गरहित र क्रियापदसँग सङ्गति हुने देखियो । यसमा कर्मकारकको प्रयोग पनि अनिवार्य देखियो । कर्मकारक अप्राणीवाचक संज्ञा वा सर्वनाम भए 'का' परसर्गयुक्त र अप्राणीवाचक भएमा 'का' परसर्गरहित पनि हुन सक्ने देखियो । यस्तो अवस्थामा अन्य कारकहरूको प्रयोग, क्रियायोगी तथा निपातहरूको प्रयोग वैकल्पिक देखियो । यसमा परसर्गरहित अनिवार्य/वैकल्पिक नामपद कर्मभन्दा पछाडि र क्रियापदभन्दा ठिक पहिले आकारान्त कर्मपूरक प्रयुक्त भएको पाइयो । यसको क्रियापद र परसर्गरहित कर्मसँग सङ्गति हुने देखियो ।

क्रियापदको मुख्य क्रिया सकर्मक तथा क्रिया रूप भूत कृदन्त भएमा अथवा संयुक्त क्रियापदको संयोज्य क्रिया सकर्मक तथा क्रिया रूप भूत कृदन्त भएमा एउटा नामपद अनिवार्य रूपमा कर्ताकारकको रूपमा आएको पाइयो । यस्तो कर्ताकारक परसर्गयुक्त देखियो । यसमा परसर्गयुक्त वा परसर्गरहित दुवै प्रकारका नामपद अनिवार्य रूपमा कर्मकारक बनेर क्रियापदसँग सङ्गति हुने देखियो । द्विकर्मक क्रिया भए 'का' परसर्गयुक्त नामपद गौण कारक र परसर्गरहित नामपद मुख्य कारक र अन्य कारकहरूको प्रयोग वैकल्पिक देखियो । यसमा क्रियायोगी तथा निपातहरूको प्रयोग वैकल्पिक देखियो । यसमा परसर्गरहित कर्मको पछि क्रियापदको ठिक अगाडि आकारान्त कर्मपूरक प्रयोग भई क्रियापद र परसर्गरहित कर्मसँग सङ्गति भएको देखियो ।

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७१). *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, पाँचौं संस्करण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अर्याल, पदमप्रसाद (२०५८). *दनुवारी र नेपाली भाषाका शब्दवर्गको तुलना*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर ।
- गौतम, देवीप्रसाद र चौलागाईं, प्रेमप्रसाद (२०७०). *भाषाविज्ञान*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल ।
- दनुवार, नथुनी सिंह (२०६१). *आदिवासी दनुवार*, सिराहा : प्राकृतिक स्वास्थ्य संस्था ।
- दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०५४). *दनुवारी भाषा : एक अध्ययन*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहाचला ।
- दिवस, तुलसी र मञ्जुश्री, हरि (२०६५). *दनुवार लोकवार्ता तथा लोकजीवन*, काठमाडौं : नेपाली लोकवार्ता तथा संस्कृति समाज ।
- पराजुली, विश्वकल्याण र सिंह, अवधेश (२०६८). *दनुवार संस्कृतिको सङ्क्षिप्त भूलक*, अज्ञात : एकलास सिंह दनुवार र शारदाकुमारी पराजुली ।
- पाण्डे, गोपाल (२०४९). *रचनाकेशर*, तेह्रौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बन्जाडे, गोमा (सन् २००२). *टेन्स, एक्सपेक्ट एन्ड एग्रिमेन्ट इन दनुवार भर्बस*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- भट्टराई, गोविन्दराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (सम्पा.२०६१). *डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भण्डारी, भवेन्द्र (सन् २००१). *एन एनालाइसिस अफ मर्फोलोजी इन दनुवार ल्याङ्ग्वेज*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भाषाविज्ञान केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५९). *भाषाविज्ञान*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, मोहनराज (२०६६). *शब्दरचना र वर्णविन्यास, वाक्यतत्व र अभिव्यक्ति*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।